

երկու կլոր պատուհաններ: Հիւսիսային կողմը մի մատրաձև խորան, իսկ հարաւային կողմը երկու ամբողջական և երկու կիսասիւնների վրայ հաստատուած դմբէթաւոր դաւիթը:

Վանքը շրջապատուած է հաստ պարսպով, որի մէջ կան խցերի աւերակներ: Ոչ մի տեղ ոչ մի արձանագրութիւն չկայ:

Համբարձման տօնին ահագին բազմութիւն ուխտ է դալիս այստեղ:

Սրանից կէս վերստ հեռու, դէպի հարաւ, մի ժայռոտ բլրի վրայ կայ մի բարձր շէնք, որի առաստաղը քանտուելով՝ կիսով չափ լցրել է մէջը: Սրա մասին ոմանք ասում են, թէ դանդաղատուն է, ոմանք էլ՝ թէ բերդ է:

Բ. ՎՐԱՅ ՎԱՆՔԵՐ

Այս դաւառում վրացիներն էլ ունին թէ ճարտարապետութեամբ և թէ պատմական անցեալով նշանաւոր վանքեր, որոնց մէջ իւր ճարտարապետութեամբ գերազանցում է բոլորին Ախտալայի ս. Աստուածածնի վանքը, իսկ պատմական անցեալով Ռոնիսի Սիօնը, որ երկար ժամանակ առաջնորդանիստ է եղել: Այս վանքերն էլ ժամանակագրական կարգով այսպէս են դասաւորում.

1. Ախտալայի Հիմնուել է V և ապա XII դ. Իւանէ աթաբէկի ձեռքով:
2. Սիօն V. դարում, Փարսման թագաւորի կամ Արշիլ թագաւորի որդի Միհրդատի կին Սագուխտի ձեռքով:
3. Ծուղբուղաեհն. XV դ. Աբսէնի որդի Ասլանի ձեռքով:
4. Երկու անյայտ մեհաստաններ. XV. դարում.
5. Հնէվանք. անյայտ.

Սկսենք նկարագրել այս կարգով.

ԱՌՅԱԼԱՅԻ ՄԱՐԻԱՄ ԱՆԱՅԻ ՎԱՆՔ

Այս հռչակաւոր և ճարտարարուեստ վանքը գտնւում է Ախտալա կայարանից հազիւ $1\frac{1}{2}$ վերստ հեռաւորութեամբ, դէպի արեւմուտք, անտառապատ ժայռերով պատած մի թերակղզիաձև բլրակի գոգում. պղնձի և ալլահներով հարուստ Լալվար լեռան լանջին:

Այս վանքի մասին կան հետեւեալ պատմական տեղեկութիւններ: Կիրակոս Գանձակեցին ասում է. «Վախճանեցաւ և Իւանէ ¹⁾, եղբայրն Զաքարէի և Թաղեցաւ ի Պղնձահանքն, ի դուռն եկեղեցւոյն՝ զոր շինեաց ինքն, առեալ ի Հայոց վրացի վանս արար: ²⁾

Ստեփաննոս Օրբելեան ³⁾ պատմում է, թէ այս վանքում պահւում էր Ս. Նշանի խաչը, որ Իւանէ Աթաբէկը ընծայ էր ստացել Վասակ իշխանից: Բայց լստոյ 1216 թուին Տէր Սարգսի խնդրով վերադարձուեց Նորավանքի ուխտին:

Նաև նոյն մատենագրից յայտնի է, որ ղեռ Իւանէի կենդանութեան ժամանակ այստեղ ծինմծղաւրութիւն (առաջնորդութիւն) էր հաստատուած և «Ծիրամ ծղճարն Պղնձահանիցն» մասնակցում էր այն ժողովին, որ որոշեց, թէ վերոյիշեալ Ս. Նշան խաչը պատկանում է Լիպարիտ Օրբելեանին: Վարդան Բարձրբերդցին և Կիրակոս Գաձ. պատմում են, որ 1250 թուին մեռաւ Աւագն, որդին Իւանէի և Թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ընդ հօր իւրում: ⁴⁾

Վրաց մատենագիրներից Թադաթառանդ Վախուշտն ասում է. Հաղբատից ցած գտնւում է Ճոճկանի հովիտը, Լալվար լեռան ոտորոտում... աւելի ցած և դէպի հիւսիս է Ագարակի եկեղեցին, որ Գուրգասւանը ⁵⁾ դարձրեց եպիսկոպոսարան, իսկ լստոյ դարձաւ Սոմխէթի արքեպիսկոպոսարան, որի իրաւասութիւնը տարածւում էր խունանի, Գարգորանի և Բեր-

¹⁾ 1229. թուին.

²⁾ Կիր. Գան. Մոսկ եր. 130

³⁾ Ստ. Օրբ. ա. հ. եր. 97.

⁴⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 148. նաև Կիր. Գանձ. Վն. 180.

⁵⁾ 446—499 թ.

Ахталский монастырь. Црквишчѣ дѣдѣрѣ. Mon. d'Akhtala.

դուջի վրայ: Նրա կաթուղիկէն շատ ճարտարապետական ձևով է շինուած և այժմ կոչոււմ է Ախտալա: ¹⁾

Իսկ տեղական մի աւանդութիւն այս եկեղեցու շինութիւնը վերագրում է Հերակլ կայսրին ՎՊ դարում, Պարսից դէմ արշաւած միջոցին:

Այս բոլոր տեղեկութիւններէց կարելի է եզրակացնել, որ Ախտալի պղնձահանքում հին ժամանակից. Վ դարից, կանգնած է եղել եկեղեցի, որի մօտ հետզհետէ շինուել են միւս եկեղեցիները, և ի վերջոյ Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցին, Հաւանականօրէն Իւանէի ժամանակ և սրա ջանքով, երբ Թամար թագուհու յաղթական թագաւորութեան միջոցին ճարտարապետութիւնը դարձեալ սկսել էր ծաղկել:

Եկեղեցին շինուած է սրբատաշ քարով, 13 ս. երկ. 10 ս. լայն. և 10 ս. բարձրութեան, զմբէթը չհաշուած:

Չորս ամբողջական և վից կիսասիւնների վրայ լինած ռոմանական կամարներն ալ ևս չեն կրում նախկին կաթուղիկէն, որ քանդուել է դարուս սկզբում կամ երկրաշարժից և կամ Սմար խանի զինուորներից: Այլ սրա տեղը շինուած է փայտեայ կիսարտոր զմբէթ, թիթեղով ծածկուած: Իսկ կտուրը, որ հին ժամանակ լորփինով — քարէ բարակ տախտակ — էր ծածկուած, Մ. Ս. Վօրօնցովի կարգադրութեամբ վերանորոգուած է և կապտադոյն կղմինտրով պատած:

Սեղանի երկու կողմը կայ մի մի խորան, որոնց մէջ կան ահագին մեծութեան տապանաքարեր. սրանցից աջակողմեան խորանի մէջ գտնուածի վրայ Մեսրոպեան Հայոց Հին և խոշոր երկաթագրով գրուած է ²⁾. *ՂՄ՝ ովսէս քահանայս յիշնաջիք յաղաւթս ծնո:*

Արևելեան պատի մէջ բացոււմ են հինգ պատուհան, որոնցից երեքը սեղանի վրայ, իսկ երկուսը՝ խորանների մէջ: Երկական լուսամուտներ էլ բացոււմ են հարաւային և հիւսիսային պատերի մէջ:

¹⁾ Description géographique de la Géorgie, par le tsarévitch Wakhoucht. trad. par M. Brosset p. 143.

²⁾ Լուսայ. 1900 Գ. Ա. եր. 244.

Երեք դռնից երկուսն այժմ փակ են, իսկ արևմտեանի առաջ շինուած է երեք սիւների վրայ հանգչող կամարակապ սրահ, բիւզանդական ոճով, որի իւրաքանչիւր հարաւային մասում կամարը կրում է տարրեր զարդարանքներ, իսկ հարաւային մասում կայ մի խորան: Այստեղ մի աւագանաձև մուտք է բացուած դէպի մի ստորերկրեայ անցք, ո: այժմ կախուած է:

Երջ Ադ. Երեցեանի կարծիքով, այս խորանի մէջ պէտք է թաղուած լինին եկեղեցու հիֆնադիր Իւանէ աթարէկն ու իւր որդի՝ Աւագը:

Սրահի և եկեղեցու մէջ այժմ կան այդ տեղի կալուածատէր իշխան Մելիքովների զերեղմանները: Խորանների վերայ շինուած գաղտնի պահարանների մէջ Օմար խանի արշաւանքի ժամանակ թաքնուել են Ախտալայի թշուառ բնակիչները, սակայն նրանց հետ թաքնուած երեխաների լաց ու կոծը յայտնել են անողորմ թշնամիներին նրանց ապաստանարանի տեղը և բոլորը զոհ գնացել նրանց կատաղութեան: ¹⁾

Պատերը ծածկուած են գեղեցիկ, իւզանկար պատկերներով, որոնք մեծ մասամբ այժմ փչացած են կաթիլէքից:

Այս պատկերներից ամենանշանաւորն է սեղանի վերև նրկարուած Աստուածածինը, մանկիկ Յիսուսը գրկում: Ներկերի գոյները դեռ ևս հիացուցիչ են, միայն Ս. Կուսի դէմքն ու կուրծքը բծերով ծածկուած են: Այս և սրան կից պատկերներն ու նուրբ ճարտարապետութիւնը հիացրել են «Грузія и Армения» գրքի հեղինակ Մուրավիովին, որ այցելել է այս վանքը 1846 թուին և «Памятники византийской архитектуры въ Грузіи и Армении» աշխատութեան հեղինակ Գրիմմին, որ Վրաց քրիստոնէական ճարտարապետութեան ամենալաւ գործերից մինն է համարում այս: ²⁾

Եկեղեցու հիւսիսային կողմում, պատուհաններից ներքև, շինուած է մի փոքրիկ, հասարակ մատուռ, որ հաւանականորէն վերջին ժամանակի գործ է:

Վանքից հիւսիս-արևմուտք և հիւսիս-արևելք գտնուում

¹⁾ Кавказская Старина 1872 № 1. ст. 23.

²⁾ Иосселиани. ил. Кавк. Старина. 1872 г. № 1 ст. 23.

են Ս. Երրորդութեան, ս. Դիմիտրէի, Իւանէի, Բարսեղի և Դէորդայ սրբատաշ, զեղեցիկ մատուռները: Այս վերջինիս վերայ Ո. Երիցեան նկատել է վրաց Մեսրոպեան տառերով գրուած մի երկար արձանագրութիւն, որ պ. Տոկաշվիլիի թաքստաւարութեամբ տպուեց Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа հրատարակութեան XXIX դրքի մէջ, և որի իմաստն այն է, թէ ծինամծղվար Պետրոսը շինել է այդ մատուռը սուրբ առաքեալների անունով և որոշել է, որ առաքեալների տօնին պատարագ մատուցանեն իւր հօգու փրկութեան համար: Թէև թուականը չէ գրուած, սակայն, Պ. Տոկաշվիլին քննելով արձանագրութիւնը կարծում է, թէ գրուած պիտի լինի 1242—1250 թուականների միջոցում:

Վանքի շրջապատը միայն Հիւսիսային կողմից ամրացած է բարձր պատով, և երկու բարձր աշտարակներով, որոնց մէջ բացուող լայն դարպասը՝ վանքի միակ մուտքն է կաղմում, որովհետև միւս երեք կողմերը ժայռոտ եզրերով իջնում են խոր ձորերի մէջ:

Վանքի մէջ այժմ կան մի ռուս վարդապետ, մի յոյն քահանայ և 12 սարկաւազներ, որոնք շարունակ ժողովարարութեան են գնում, որովհետև վանքը առանձին կալուած և որոշ եկամուտ չունի:

Վանքից փոքր ինչ հեռու, դէպի Հիւսիս-արեւմուտք, անտառապատ լեռան վրայ գտնւում են նախկին Սխտալա գիւղի աւերակները:

Իսկ սարալանջի վրայ կայ մի փոքրիկ բերդի և որա հանդէպ մի փոքրիկ եկեղեցու աւերակներ: Եկեղեցու հարաւային դրան առաջ մի հրաշակերտ, ահագին խաչարձանի վրայ կարդացւում է.

Ի թվիս ՈՂԴ *) կանգնեցաւ սուրբ տէրունականս. յարեւշատութիւն Աւագին. եւ ծինամծղարութեան Պետրէի. եւ հայրապետութեան Հովսէփայ. եւ Յակոբ երեց կանգնեցի զխաչս ի հանգստարանի մերոյ. զիս եւ զամուսին իմ յաղաթս յիշեցէք:

*) 1245.

Ս Ի Օ Ն

Գտնուում է Բոլնիս-խաչէնից դէպի արևելք, հազիւ կէս վերստ հեռու: Երկարութիւնն է 10 սաթէն, լայնութիւնը՝ 5 սարժէն, և բարձրութիւնը՝ մօտ 6 սաթէն: Եկեղեցին երկու կարգ հնգական, խաչաձև սիւներով բաժանուում է երեք մասի, որոնք ուղիղ և ուղիղ կամարներով միանալով պահուում են իրենց վրայ թաղակապ ձեղունը: Սեղանի երկու կողմը կայ մի մի խորան, միայն երևում է, որ հիւսիսայինը յետոյ է կառուցուած, իսկ հարաւայինը ոչ թէ սեղանին, այլ հարաւային պատին է կից և ունի միայն մի դուռն այդ հարաւային պատի մէջ: Թէ հիւսիսային և թէ հարաւային կողմերում կան մի մի կամարակապ նախադարձ, որոնց միջից մի մի դուռն բացուում է եկեղեցու մէջ: Մի ուրիշ դուռ էլ բացուում է արևմտեան կողմը: Մի քանի նեղ և երկան պատուհաններ ոչ այնքան առատ լոյս են սփռում եկեղեցու մէջ:

Սրա արևմտեան կողմը, փոքր ինչ հեռու, բարձրանում է զանգակատունը, որ մի քառանկիւնի շէնք է, գլուխը կամարակապ: Երևում է, որ մէջը մի քանի սնեհակներ կան: Սրա վրայի արձանադրութիւնից երևում է, որ զանգակատունը կառուցել է Բոլնիսի եպիսկոպոս Նիկողայոսը, Մուխրանի տէր Բաշրատ Գ. որդին ՓՆ դարում: Սրան կից բոլորում է պարիսպը: Սրա շուրջը, մօտակայ բլրի լանջին կան 12 փոքրիկ, կիսաւեր մատուռներ: Եկեղեցին բոլորովին անխնամ է թողնուած:

Վախուշտի ասիլով Բոլնիսի Սիօնը մեծ տաճար է եղել, առանց դմբէթի և շինուել է V. դարի սկզբում վրաց Փարսման (408-410) թագաւորի հրամանով: Իսկ տարեգրիւնների ցուցմունքով՝ նա դմբէթ է ունեցել և շինուել է Արշիլ թագաւորի (410-434) որդի Միհրդատի կին և Ռանի էրիստաւ Բարդաբադի դուստր Սաղուխտի կամքով:

Վախտանգ Գուրգասլանը (446-499) Սիօնը դարձրել է եպիսկոպոսանիստ, իսկ Մարիամ թագուհին (Վախտանգ Ե-ի կինը) վերանորոգել է: Բրոսէն կարծում է, թէ այս եկեղեցին շատ հին չալէտք է լինի և նրա շինութեան թուականը

ԺԱ դարից չպէտք է անցնի: Այնուամենայնիւ Բոլնիսի ե-
պիսկոպոսը կառավարում էր ամբողջ վրացական Սոմխէթը:

Յալտնի չէ, թէ երբ է Սիօնը բարձի թողի առնուել՝ մենք
դիտենք միայն որ ժԸ. դարում Թիֆլիսի միտրապոլիտն ա-
նուանում էր Թիֆլիս-Յոլնիսեան և Բոլնիսի Հողերը նրա ան-
միջական կառավարութեան էին ենթարկում ¹⁾:

ԺՈՒՂՐՈՒՂԱԾԷՆ

Երկու Բոլնիսեաների մէջ, անտառապատ բլրի լանջի վը-
րայ բարձրանում է վերոյիշեալ եկեղեցին, որ 15 արշ.
երկարութիւն, 10 արշ. լայնութիւն և մօտ 7 սաժէն
բարձրութիւն ունի և շինուած է կարմիր, տաշած քարից:
Երկու ամբողջական և չորս կիսասիւնների վրայ բոլորում են
արարական կամարներ, կրելով լրենց վրայ տասն պատուհա-
նով զարդարուած գլանաձև, բարձր կաթուղիկէն: Սեղանի եր-
կու կողմը կան մի մի երկյարկանի խորաններ, կլոր պատու-
հաններով: Սեղանի մէջ տեղը մի մեծ և կողքերին մի մի
փոքր, նեղ և երկար պատուհան կան: Հիւսիսային և հարաւային
կողմերում ևս կան մի մի նոյն երկտուրութեան խորաններ, ո-
րոնցից հարաւայինը արդէն քանդուած է: Հարաւային և
արեւմտեան կողմը կան մի մի դուռն, շատ գեղեցիկ քանդակ-
ներով զարդարուած: Արեւմտեանի վերև մի խաչ է քանդա-
կուած, կողքերին մի մի քանդակազարդ պատուհան:

Արևելեան ճակատը երկու ներսանկուած ունի: Թէ դըռ-
ների և թէ պատուհանների շուրջը պատող քանդակները
միանգամայն հիանալի են:

Վանքը սլաքոպապատ է, մի մեծ, գեղեցիկ քանդակնե-
րով զարդարուած դռնով: Պարսպի մէջ կան խցերի տեղեր և
գերեզմաններ: Այժմ բոլորովին անխնամ է թողնուած:

Արեւմտեան պատի վրայ վրացերէն մի արձանագրութիւն
կայ, որի իմաստը հետևեալն է. թագաւորաց մեծ թագաւոր

¹⁾ Vachouscht, քիշ. գիրքը եր. 145,

²⁾ Барпаџе. քիշ. գիրքը եր. 162.

Գէորգի թագաւորութեան միջոցին, ես, Արսէնի որդի Աս-
լանս սկսեցի իմ կալուածքիս մէջ այս եկեղեցու շէնքը իւր
գմբէթով 'ի փառս Աստուծոյ: Բրտսսէն կարծում է, թէ այս
արձանագրութեան մէջ լիշուած Գէորգ թագաւորը ՓՆ. դարի
Գէորգ Փառաւնեղը պիտի լինի: ¹⁾

ԱՆՅԱՅՑ ՄԵՆԱՍՏԱՆՆԵՐ

Գորուրէտի գիւղից մօտ մի վերստ հեռու, Սաթխէ ան-
տառապատ լեռան լանջին, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ
բարձրանում է կոփածոյ քարերից շինուած մի շատ գեղեցիկ
եկեղեցի: Սրա երկարութիւնն է 20 արշ. լայնութիւնը 8 արշ.
և բարձրութիւնը՝ մօտ 7 սաժէն: Ձեղունը և հարաւային
պատը բոլորովին քանդուած են:

Արևմտեան կողմում կայ գեղեցիկ նշխերով եզրափակուած
և կամարակապ դուռն, որի վերև կայ շղթայով մի քարից կա-
պած առևձիռ ուլիէֆ պատկեր: Փոքր ինչ բարձր 5 արշին եր-
կարութեան մի քերուրաքանդակ, հրաշալի խաչ, շրջանակով.
սրա երկու կողմը մի մի կամարակապ և նշխերով եզրափա-
կուած, քառորդ արշին լայնութեան և 2 արշին երկարութեան
պատուհան, որոնցից ձախի տակ կայ մի քահանայի, գիրքը
ձեռին, և մի երեխայի ուլիէֆ պատկեր, իսկ աջ պատուհանի
տակ ձեռները վերև պարզած մի երեխայի ուլիէֆ պատկեր:

Հիւսիսային կողմը ևս կայ մի դուռն, կամարակապ և
շատ գեղեցիկ նաշխերով եզրափակուած, վերևը մի կլոր ուս-
տուհան:

Այս դռան մօտից, հիւսիսային պատին կից կայ մի խո-
րան:

Ներքուստ եկեղեցին անսիւն է, սեղանը բոլորակաձև և
ձախ կողմը մի արշ. լայնութեան և մի սաժէն երկարութեան
խորան ունի: Սեղանի շուրջը պատին նկարուած են 12 առա-
քեալների պատկերները, որոնց վերև կայ մի նեղ և երկար
պատուհան:

¹⁾ Кавказъ въ древнихъ памятникахъ Христианства ст.
Баградзе. с. 43. въ Запискахъ Общ. любителей Кавказской
археологии. Кн. I.

Եկեղեցին պարսպապատ է, աշտարակներով ամրացած. պարսպին կից կայ մի ընդարձակ, կիսաւեր դահլիճ, և խցեր: Եկեղեցու շուրջը կան զերեզմաններ:

Թէ՛ եկեղեցու և թէ՛ զերեզմանների վրայ զեր չկայ, ուստի և լայտնի չէ թէ՛ ումնից և երբ է կառուցուել, միայն եկեղեցու լատակազծից երևում է, որ վրաց պետի լինել և ժողովուրդից Սամէրա, Երրորդութիւն, է կոչւում:

Պարսպից դուրս կան տնատեղեր, ձորի մէջ հոսում է Սաթխէ վտակը, որ թափւում է Մաշաւեր գետակի մէջ:

Եյս մենաստանից մօտ երեք վերոտ հեռու, նոյն անտառի մէջ, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ կայ մի ուրիշ վանք, որ պարսպապատ է: Եկեղեցին առաջնից փոքր է, 18 արշ. երկ. 7 արշ. լայնութեան և մօտ 6¹/₂ ս. բարձրութեան: Ձեղունը բոլորովին քանդուած է: Չորսական կիսասիւնների վրայ բոլորում են ումանական կիսակամարներ, որոնցից իւրաքանչիւրի մէջ բացւում է մի մի երկար և նեղ պատուհան: Սեղանը բոլորակաձև է, մէջ տեղում մի նեղ և երկար պատուհան, իսկ կողքերին մի արշ. լայնութեան և 2 արշ. երկարութեան մի մի փոքրիկ խորան, մի մի կլոր պատուհանով: Հիւսիսային պատին կից կայ մի փոքրիկ խորան, որ մի դռնով միանում է եկեղեցու հետ: Հարաւային կողմում մի զաւիթ կայ, կամարակապ և դուռը շատ զեղեցիկ քանդակներով զարդարուած:

Երևմտեան կողմը ևս կայ մի հասարակ դուռն, որի վերև եղած խուցուրի արձանազրութիւնից երևում է, որ դռնէ զաւիթը շինել է Յովհան Մանգլիշի (Մանգլիաի եպիսկոպոսը) Դէորդ Փառահեղի ժամանակ (XV դ.):

Հ Ն Է Վ Ա Ն Ք

Ճարտարագետական տեսակէտից այս, բաւական նշանաւոր վանքն բարձրանում է Կուրթանի ձորում, Պալըղ-չայ գետի աջ կողմում, մի եռանկիւնաձև բարձրութեան վրայ: Չինուած է կարմիր, սրբատաշ քարից: Գլխաւոր եկեղեցին խաչաձև է, անսիւն, ռոմանական կամարներով և գլանաձև կաթուղիկէով: Ունի մի սեղան և երկու խորան: Արևմտեան կողմին կից բարձրանում է սիւնազարդ գաւիթը, երեք փոքրիկ գմբէթով, որոնք այժմ բոլորովին քանդուած են: Գաւթի հարաւային, կամարակապ դռան վերև կայ վրաց խուցուրի տառերով մի արձանագրութիւն, որ չկարողացայ ընդօրինակել:

Սրա արևմտեան, արևելեան և հարաւային կողմերում կան նաև մի մի ընդարձակ շէնք, որ յայտնի չէ, թէ ինչ են եղել: Հանդիպակաց ժայռերի մէջ կան բաւական թուով այրեր:

Գրականութեան մէջ այս վանքի մասին տեղեկութիւններ չկարողացայ գտնել, գուցէ բոլորովին չկան: Հայ ժողովուրդը Հնէվան ասելով բացատրում է իբր Յունաց վանք:

Греко-грузинская церковь. *Ջէզմը.* Eglise gréco-géorgienne.